

КАТЕГОРІЯ ПАРАДОКСАЛЬНОСТІ У МОВОМИСЛЕННІ М.П. ДРАГОМАНОВА

У статті описано способи мовної реалізації категорії парадоксальності у науково-публіцистичних працях М.П. Драгоманова; обґрунтовано, що залучення парадоксальних висловлень ученим зумовлене взаємодією логічної та образної складової у науковому мовомисленні М.П. Драгоманова.

Ключові слова: категорія парадоксальності, парадоксальні висловлення, парадокс, способи реалізації парадоксальності, мовомислення.

Михайло Петрович Драгоманов – визначна постать у царині української наукової думки. В основі його невтомної громадсько-політичної та наукової діяльності було Слово, звернене як до прихильників, так і до опонентів. Науково-публіцистичні праці М.П. Драгоманова посідають визначне місце в історії розвитку українського наукового стилю. Глибина осягнення дійсності, точність слововживання, розмаїття мовного інструментарію ученого засвідчують надзвичайну сумлінність й ґрунтовність підходів і мають слугувати взірцем для сучасних дослідників.

Про роль М.П. Драгоманова у формуванні наукового та публіцистичного стилів української літературної мови, у розширенні й нормалізації науково-термінологічної лексики, інтелектуалізації книжної української мови термінологічними нововведеннями; у піднесенні української мови до рівня державних європейських мов; у виробленні засад національної рідномовної освіти, єдиного українського правопису йдеться у працях М. Жовтобрюха, А. Москаленка, О. Муромцева, Т. Панько, О. Гузар.

Актуальність роботи з вивчення категорії парадоксальності у мовомисленні М.П. Драгоманова засвідчує невинувато мала кількість ґрунтовних сучасних лінгвостилістичних досліджень його наукової спадщини. Так, роль української мови в науковій діяльності М.П. Драгоманова досліджувала Л.І. Мацько[9], проблему національного виховання засобами української мови у світоглядній концепції М. Драгоманова розглядав А.В. Висоцький [1], інтелектуалізацію українського науково-популярного мовлення в контексті творчої спадщини М. Драгоманова вивчав І.С. Гнатюк [2] Дослідженню філологічної термінології М.П. Драгоманова в системі української наукової термінології кінця ХІХ – поч. ХХ століття присвячена кандидатська дисертація В.В. Деркача [3]. Однак масштаб наукового доробку видатного ученого залишає широкий простір для лінгвофілософських студій та подальших спроб осмислення багатогранної науково-публіцистичної спадщини М.П. Драгоманова.

Метою статті є опис особливостей мовної реалізації категорії парадоксальності у науково-публіцистичних працях М.П. Драгоманова.

Науково-публіцистична творчість ученого є процесом утілення задуму в мовні знаки-символи, на основі яких постає певна оригінальна система наукового мовомислення, де логічна та образна складові не вступають у протиріччя, а взаємодіють і доповнюють одна одну. Образне мислення, на думку Т.В. Количевої, «допомагає сформулювати предметний зміст задачі, що змінюється і трансформується, а логічне мислення є інструментом рішення пізнавальної задачі» [8,3]. Дослідниця переконана, що «усі глибокі істини науки парадоксальні від свого народження, і їх не можна досягти, спираючись тільки на логіку і досвід». Тож цілком правомірним є твердження про можливість застосування принципу доповнюваності Н. Бора, який полягає у доцільності пізнання об'єкта у взаємозаперечних, додаткових системах опису.

Категорія парадоксальності є рушійною силою саморозвитку та еволюції людини та суспільства, бо парадокс ставить задачу, яка потребує вирішення, яке дає розвитку якісний поштовх аж до виникнення нового парадоксу.

Невідповідність парадоксального судження загальноприйнятим аксіомам вочевидь не робить його поганим, а тим більше не позбавляє логічності, бо парадокс є нормальною реакцією людини чи суспільства на кризову ситуацію у будь-якій царині знань. Парадоксальність також може бути однією з причин виникнення так званого когнітивного дисонансу. Л. Фестінгер увів це поняття для позначення станів внутрішньої суперечливості, зумовленої володінням двох діаметрально протилежних та взаємовиключних знань [11]. Отже, парадоксальність виникає як закономірний етап або результат наукового прогресу.

Наукове мовомислення М.П. Драгоманова постає світоглядно концептуалізованим, семантично неодновимірним. Зокрема у його науково-публіцистичних працях трансформується структура семантичних та граматичних одиниць, посилюється образність, зневиразнюється оцінність. У царині наукового означування відбувається активний процес вторинної семантизації, внаслідок чого розширюються конотативні можливості слова. Праці М.П. Драгоманова ілюструють новий погляд на наукову мову, обсяг її можливостей, ставлення до процесу та результату пізнання, що зумовлює вироблення нових підходів до реалізації лінгвофілософських категорій.

Аналіз науково-публіцистичних текстів М.П. Драгоманова засвідчив потребу перегляду усталених підходів до наукової мови, в якій виокремлюємо спільні тенденції до створення особливої «лінгвальної дійсності», що зумовлена дискурсивністю, діалогічністю (за М.М. Бахтіним). Наукове мовомислення вченого спирається на рефлексивну, аналітичну та інтерпретативну діяльність, у якій суттєву роль виконує як логічність асоціювання подій, явищ, предметів, слів, так і використання суперечливої форми висловлень. Цілком закономірно, що семантичні вузли асоціативно-сміслових полів таких висловлень слугують етапами встановлення мовомисленнєвого «діалогу» між текстом і реципієнтом.

І.А. Налічнікова визначає **парадоксальність** як здатність мовної особистості співвідносити різноманітні структури знань у неочікуваний спосіб

навмисне порушуючи звичні зв'язки, ціннісні стереотипи і очікування адресата, що інтерпретує парадоксальне висловлення, враховуючи при цьому його спроможність зрозуміти і прийняти авторські інтенції [10, 14]. За таких умов особливу роль для правильної інтерпретації, на нашу думку, відіграють у тексті соціокультурні та світоглядні інформеми.

Констатуємо постійне залучення М.П. Драгомановим парадоксальних висловлень з метою доказовості, т. зв. «доведення від супротивного». **Парадокс** пропонуємо розуміти як мовленнєво-мисленнєву одиницю, що містить суперечність / конфлікт, втілені у дотепній формі, і вказує на одночасне поєднання:

- контрасту і тотожності,
- ствердження і заперечення,
- експліцитного та імпліцитного,
- емпіричного і метафізичного.

Парадоксальні висловлення у текстах науково-публіцистичних праць М.П. Драгоманова виконують передусім такі функції:

- доведення авторської думки,
- породження у адресата сумнів у догмі,
- епатування оригінальністю суджень,
- надання у неочікуваній формі оцінки дійсності,
- виявлення оригінальної авторської позиції.

Слід наголосити, що потреба М.П. Драгоманова у залученні парадоксальних висловлень спричинена не наміром відхилення від логіки доведення, а індивідуальною лінгвокреативною здатністю ученого до контрастного сприйняття дійсності та, як наслідок, зумисне порушення у фрагменті тексту семантичної сполучуваності та передбачуваності. Це призводить до суперечності між імпліцитним смислом висловлення та звичними загальноприйнятими асоціаціями і потребує від адресата вміння декодувати приховану думку.

Хоча за твердженням учених [8;10] парадоксальні висловлення формуються стихійно і переважно інтуїтивно як наслідок взаємодії образного і логічного мислення, однак аналіз їх змісту і структури дає змогу виокремити низку специфічних лінгвостилістичних прийомів, які беруть активну участь у мислеоформленні і відображаються у співвідношеннях з іншими елементами тексту. Безумовно, провідним методом побудови парадоксів є метод контрасту, що реалізується за допомогою того чи іншого способу співвіднесення протилежностей. Це стосується і змісту, і мови, і внутрішніх зв'язків у парадоксальному висловленні. При цьому протилежності можуть бути співвіднесені як з реальними об'єктами, так і з т. зв. «ментальними феноменами» – мисленнєвими образами, поняттями, словами та їх семантикою.

Найбільш типовими способами реалізації категорії парадоксальності у текстах науково-публіцистичних праць М.П. Драгоманова є:

1. Доповнення явища його протилежністю

Цей спосіб об'єднує в одну структуру протилежні думки таким чином, що вони утворюють ціле, елементи якого доповнюють, збагачують,

модифікують одне одного, надаючи аргументу яскравої форми. Його мета – виявити помилковість розуміння якихось явищ, дій, поглядів тощо окремо від їх полярних корелятивів. Наприклад: *«Так, є патріотизм швейцарський, хоч раси швейцарської нема; голландський, хоч Голландці етнографічно суть часть дольних Німців; так нова Англія в Америці відпала від старої, хоч етнографічно вони однакові; так ірландські націоналісти говорять по-англійському»* [7,24]. У наведеній формі парадокс покликаний перевірити істинність тверджень щодо обов'язкової етнографічної та мовної складової патріотизму та відкоригувати їх, викривши традиційну односторонність у описі такого явища, як патріотизм.

2. Поєднання різнорідних реалій

Описуючи непослідовність ідей членів Кирило-Мефодіївського братства М.П. Драгоманов поєднує поняття «вільного союзу» з не сумісним із волею «протекторатом імператора»: *«Не в централізоване государство заміряли вони (Кирило-Мефодіївське братство) скупити всі слов'янські народи, а в вільний союз під протекторатом російського імператора»* [6,347].

3. Протиставлення фундаментального (духовного) й буденного

Учений, залучаючи подібні парадокси, прагне відволікти читача від вирішення глобальних проблем, натомість спробувати осягнути сутність на перший погляд буденних речей, як-от: *«Так завелось з 1863 р. у Росії, що по-українському можна було печатати стихи, поеми, повісті та хоть би і філософію Гегеля переводити на українську мову. Тільки того, що було б правдивою пищею для народу, не стало можна печатати»* [4,207].

Інколи до такого типу парадоксів М.П. Драгоманов удається з метою констатувати подібне протиставлення у житті, уточнити різні аспекти явища: *«То все початки раціоналізму, які ми бачимо у наших мужицьких казках і піснях, які не шкодять мужикам ходити у церкву й до попа на раду, а ще не раціоналізм, бо так ми мусимо називати тільки постійну (консекветну) і впорядковану (систематичну) думку»*[6,352].

Парадокси, протиставляючи справжню мудрість т. зв. «лукавій» мудрості у влучній формі викривають учених, що не прагнули глибоко розібратися у тих чи інших явищах, а лише намагалися псевдонауковими висловами прикрити брак думки: *«У таких софізмах було більше пасивності і ліні, ніж зміїної мудрості»*[4,212].

4. Викриття нелогічних явищ

М.П. Драгоманов, детально аналізуючи праці сучасників з відповідної теми, як контраргумент не створював, а відтворював парадокси, що ними хибували доведення опонентів: *«Нормальну українську національну свідомість вкупі народолобство д. Вартовий виводить тільки від Шевченка, котрого ставить навіть учителем більш его образованих слов'янських братчиків (як Костомаров), а не учеником»* [6,343]; *«Мало того, треба признатись, що українофіли не тільки не постарались обійти перепони, що їм поставила міністерська цензурна задержка 1863 р., а ще як би самі постарались себе зав'язати»* [7,39].

5. Протиставлення реального і уявного (усталеного, звичного)

М.П. Драгоманов наголошує на тому, що суперечить усталеній у суспільстві думці щодо пригноблення української освіти російським царатом. Це і вибудовує світоглядний парадокс, який ґрунтується на протиставленні реального та уявного, оскільки реальне, на перший погляд, абсолютно не відповідає логіці: *«Стидно признатись, а треба, що орудієм до того, щоб виганяти Український дух із усяких шкіл, були зовсім не великоруси, а уроджені Українці»* [4, 213].

В основі подібних парадоксів співвідношення з одного боку якихось реальних явищ, подій, а з іншого – уявлень про них, що існують у свідомості, уяві однієї людини або й цілої групи: *«Про життя варшавське Полевич говорить трохи іронічно, сміючись найбільше над манією варшав'ян або й поляків узагалі вважати усе своє найліпшим на світі.*

– У нас усе: Шекспіри, Рафаелі, Гумбольдти, Рашелі і т.д., тобто ліпші, ніж справжні Шекспіри, Рафаелі, Гумбольдти, Рашелі і т. д., – казав Полевич, заливаючись реготом і по-своєму оригінально трясучи головою» [5,601].

Мета залучення таких парадоксів – виявити помилковість усталеної думки.

6. Підміна якого-небудь явища його протилежністю (представлення чого-небудь в іншому вигляді)

Своєрідність цього способу полягає у тому, що явське явище набуває нового змісту, нового статусу, розкривається його справжня природа, що приховувалась раніше під шаром поверхових характеристик: *«Скрізь на світі власне історичний патріотизм і націоналізм означається шовінізмом, галушечним патріотизмом і т. д., і що ті хиби власне слабнуть у народів, коли патріотизм ставиться під контроль космополітизму»* [7,24].

7. Протиставлення реальних і очікуваних наслідків

Метою залучення ученим таких парадоксів до текстів науково-популярних праць є прагнення висловити інший, протилежний погляд на те чи інше явище та наслідки від нього: *«Завше з молебнів, та ще й після смерті святого, мало буває користі, а багато шкоди людям. А може нікому так не шкодять молебні, як нам, півварварам на сході Європи. Пригадаймо, що російське письменство дійсно після того й почало рости, коли Белінський показав, що в Росії письменства ще справді й нема, що Пушкін сам іще не робить письменства, та й йому ще нема чого дуже молитись»; «На сором природи людської, до самих останніх часів, свідомих демократів було більше з панів, ніж з мужиків (...) бо скільки мужиків, прийшовши в пани, забували своє мужицтво»* [7,43-44]. М.П. Драгоманов, удаючись до таких мовних прийомів, привертає увагу до парадоксальних явищ житті суспільства і наважується висловити те, про що інші бояться навіть думати.

8. Гіперболізація

Застосування гіперболізації посилює контрарність, тобто співвіднесення протилежностей у висловленні: *«Про римський клерикалізм нема що говорити з Полевичем, бо хоч він, може, більше католик, ніж Папа, але його релігійність не має нічого агресивного»* [5,603]. При сприйнятті такого парадоксального висловлення у свідомості реципієнта виникає певний образ, який дійсно

схожий на еталон, проте репрезентує його ознаки в гіперболізованому вигляді. За допомогою такого способу автор прагне не лише посилити враження, а й підкреслити позитивні або негативні риси описуваного явища. Гіперболізація посилює ефект парадоксальності й водночас вказує на ставлення суб'єкта мови до фактів, що повідомляються. При цьому і автор, і адресат усвідомлюють художню умовність гіперболи, знають, що вона є навмисним перебільшенням, яке не можна розуміти дослівно.

Проведений аналіз способів реалізації категорії парадоксальності у науково-публіцистичних текстах М.П. Драгоманова засвідчує, що провідним принципом побудови парадоксальних висловів є принцип контрарності. Будь-яка наукова проблема – це суперечність, де протилежні позиції стосуються того самого предмета (явища), що розглядається у той самий час, у тих самих умовах. Парадоксальність проводить у сутності предмета, що пізнається, новий «перетин», який не збігається з первинним поділом єдиного на протилежності. Внаслідок цього виокремлюються різні виміри, різні визначеності об'єкта. Т.В. Количева зазначає, що «взаємопроникнення логічного й образного мислення починається з усвідомлення суб'єктом, що пізнає, безвихідної ситуації, яка склалася на конкретному мисленнєвому етапі» [8,14]. Тобто, взаємодія логічної та образної складової у науковому мовомисленні М.П. Драгоманова зумовила застосування парадоксальних висловлень у науково-публіцистичних текстах для виявлення суті досліджуваних явищ. За відсутності змоги описати наукову проблему логічно, або за умови, що апеляція до образного мислення теж не є достатньою, учений майстерно поєднує за допомогою описаних вище способів ці два типи мислення і витворює парадоксальні висловлення. Парадокси дають змогу виявити в об'єкті, що пізнається, ті визначеності, що досягаються лише у зіткненні протилежностей.

Таким чином, дослідження категорії парадоксальності передбачає виявлення протилежних елементів (експліцитних та імпліцитних), визначення особливостей їхнього співвідношення (поєднання, протиставлення, підміни) і опис конкретних мовних засобів, що реалізують це співвідношення. Наукова проблема має різні шляхи вирішення, зокрема пошук від загального до конкретного, від конкретного до універсального, від фундаментального до буденного тощо. Наведені вище способи побудови парадоксальних висловлень також можуть бути використані як шляхи пошуку вирішення суперечностей і правильного декодування парадоксальних висловлень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Висоцький А.В. Проблема національного виховання засобами української мови у світоглядній концепції Михайла Драгоманова / А.В. Висоцький // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 19–21.
2. Гнатюк І.С. Інтелектуалізація українського науково-популярного мовлення в контексті творчої спадщини М. Драгоманова / І. С. Гнатюк // Мовознавство. – 1993. – № 3. – С. 30–35.

3. Деркач В.В. Філологічна термінологія М.П.Драгоманова в системі української наукової термінології кінця ХІХ-початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова/ Деркач В.В.; Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України. – К., 1999. – 16 с.
4. Драгоманов М. Антракт з історії українофільства (1863 – 1872) / Драгоманов М. П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С.Міщук; Приміт. Р.С.Міщука, В.С.Шандри. – К.: Либідь, 1991. — 688 с. – С. 204-233.
5. Драгоманов М. Два вчителі / М. Драгоманов // Драгоманов М. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С.Міщук; Приміт. Р.С.Міщука, В.С.Шандри. — К.: Либідь, 1991. — 688 с. – С.575-604.
6. Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм / М. Драгоманов // Драгоманов М. Вибране. – К., 1991. – С.327-429.
7. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну [Электронный ресурс] : историческая литература / М.П. Драгоманов. - Коломия : [б. и.], 1894. – 199 с.
8. Количева Т.В. Наукове і художнє пізнання: їх специфіка і взаємодія : Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.01 / Т.В. Количева; Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2004. – 17 с.
9. Мацько Л. Українська мова в науковій діяльності М.Драгоманова / Л. Мацько // Українська мова та література. – 1998. – № 4. – С. 8.
10. Наличникова И.А. Когнитивно-прагматические особенности афористического дискурса: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.04 – германские языки / И.А. Наличникова. – Уфа, 2010. – 19 с.
11. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Пер с англ. – СПб.: Ювента, 1999. – 318 с.

В статье описаны способы языковой реализации категории парадоксальности в научно-публицистических трудах М.П. Драгоманова; обосновано, что употребление парадоксальных высказываний учёным зиждется на взаимодействии логической и образной составляющей в научном языковом мышлении М.П. Драгоманова.

Ключевые слова: категория парадоксальности, парадоксальные высказывания, парадокс, способы реализации парадоксальности, языковое мышление.

The article describes the means of language realization of paradoxicality category in scientific journalistic works by M.P. Dragomanov; the article states that use of paradoxical expressions by the scientist is based on interconnection of logical and imaginative components in scientific language cogitation of M.P. Dragomanov.

Key words: paradoxicality category, paradoxical expressions, logical and imaginative components, language cogitation.